

IZABELA LEWANDOWSKA

[Olsztyn]

ORAL HISTORY
WE WSPÓŁCZESNEJ POLSCE
- BADANIA, PROJEKTY,
STOWARZYSZENIA*

Wrocławski Rocznik
Historii Mówionej
Rocznik I, 2011
ISSN 2084-0578

Badania naukowe

Oral history w Polsce, nazywana także historią mówioną, historią ustną, ma stosunkowo niedługą tradycję. Już w okresie międzywojennym Kazimierz Dobrowolski, socjolog i etnolog, wskazywał konieczność holistycznego podejścia do badań społecznych. Jego koncepcja badań historyczno-terenowych, nazwana metodą integralną, łączyła metody badawcze historii i socjologii. Akcent na socjologiczne badania żywej tradycji i włączanie ich w warsztat pracy historyka, czyni z Dobrowolskiego prekursora historii oralnej w Polsce¹.

Po II wojnie światowej pojawiła się potrzeba zachowania pamięci o jej okrucieństwach. W powstałym Państwowym Muzeum w Oświęcimiu od połowy lat 50. XX w. zaczęto na szeroką skalę zbieranie relacji

* Jest to znacznie rozszerzona i uaktualniona wersja tekstu, który ukazał się w języku angielskim: *Oral history in modern Poland – studies, educational projects, scientific associations*, [in:] *History – Archive Studies – Information Science: methodological issues*, ed. K. Narojczyk, M. Świgoń, M. Wolny, Olsztyn 2010, s. 115–124.

¹ K. Dobrowolski, *Metoda integralna*, Kraków 1962 („Sprawozdania z posiedzeń komisji Oddziału PAN w Krakowie”).

ustnych. Specyfika obozowa wymagała gromadzenia nie tylko źródeł pisanych – wydawanych w tym wypadku przez oficjalne władze niemieckie – ale także osobistych relacji więźniów. Po dotarciu do konkretnych osób, nagrywane wywiady były transkrybowane, a następnie przechowywane jako pełnoprawne źródło historyczne. Po reorganizacji Muzeum zatrudniono w archiwum i dziale naukowym historyków, absolwentów Uniwersytetu Jagiellońskiego, którzy zaczęli naukowo (metodycznie i merytorycznie) opracowywać źródła mówione. Do dzisiaj Muzeum posiada zespół oparty na ustnych relacjach świadków „Oświadczenia” (161 tomów, 30 348 stron), relacje i zeznania zawarte w aktach radzieckiej Komisji Badania Zbrodni Niemiecko-Faszystowskich Agresorów (7 tomów, 635 stron), relacje robotników przymusowych (4 tomy, 685 stron), relacje dotyczące ewakuacji więźniów KL Auschwitz w 1945 r. (7 tomów, 1144 strony), akta procesów przeciwko zbrodniarzom z załogi KL Auschwitz oraz wspomnienia i ankiety spisane przez więźniów. W przechowywanych w Muzeum przeszło 700 filmach dokumentalnych znajdują się wypowiedzi około 1300 więźniów oraz 100 nagrań filmowych całościowych relacji o czasie emisji 123 godzin². Przez lata nie wiadomo, w jakiej formie udostępnić społeczeństwu ten rodzaj źródeł historycznych. W 1976 r. ukazała się książka *Wspomnienia więźniów obozu oświęcimskiego*, która zawierała 12 zbeletryzowanych relacji, stanowiących raczej opowiadania lub literaturę faktu, a nie źródło historyczne³.

Potrzeba nadania naukowego charakteru działaniom, które miały już miejsce od wielu lat, sprowokowała Krystynę Kersten, jako pierwszą z historyków, do wygłoszenia na Powszechnym Zjeździe Historyków w Lublinie w 1968 r. referatu na temat wykorzystywania relacji ustnych w kontekście tworzenia nowych źródeł historycznych⁴. Historia

² Informacja uzyskana od pracownika Państwowego Muzeum Auschwitz-Birkenau Jadwigi Kulaszy, 15 IX 2011 r.

³ *Wspomnienia więźniów obozu oświęcimskiego*, red. K. Smoleń i in., Oświęcim 1976.

⁴ K. Kersten, *Relacje jako typ źródła historycznego*, [w:] *Pamiętnik X Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie, 17–21 września 1968 r. Referaty plenarne. Sekcje VII–XI*, Warszawa 1968, s. 316–329. Po latach, już w nowym ustroju państwowym, badaczka rozszerzyła swą refleksję na ten temat. Zob. K. Kersten, *Pamięć i uprawianie historii*, [w:] *Historia – prawo – polityka*, red. J. Banaszkiewicz, A. Bodnar, Warszawa 1990, s. 21–31.

mówiona w ówczesnej Polsce, ale także i w innych krajach socjalistycznych, związana była z brakiem wiarygodnych przekazów historycznych lansowanych przez władzę ludową. Historia oficjalna różniła się znacznie od historii mówionej, tzw. drugiego obiegu, która najczęściej była przekazywana ustnie i zwana też historią „szeptaną”. W 1980 r. odważył się o tym powiedzieć Tadeusz Łepkowski na XV Międzynarodowym Kongresie Nauk Historycznych w Bukareszcie. Odróżnił on wówczas historię ustną, przekazywaną w formie wywiadu, relacji lub rozmowy, świadomie zorganizowanej przez badacza, od tradycji ustnej, czyli spisanej w pamięci dziejów ludów (często plemiennych) i historii ludowej, inaczej historii „drugiego obiegu” opowiadanej w domach i kościołach⁵. Właśnie ta historia opowiadana potajemnie, zyskała miano historii mówionej. W kolejnych latach problematyką relacji ustnych i wywiadów historycznych zajmowali się: Jerzy Topolski⁶, Jerzy Maternicki⁷, Józef Ruchała⁸. Uznano także relacje ustne jako nowe rodzaje dokumentów archiwalnych. Zajmowali się tym Helena Karczowa⁹, Halina Robótka¹⁰ i Bohdan Ryszewski¹¹.

Niniejszy tekst ma pokazać, jak w ostatnich 10 latach zmieniło się w Polsce postrzeganie badań *oral history*, jakie projekty są obecnie realizowane i w którym kierunku idą dalsze badania i prace. Oczywiście

⁵ T. Łepkowski, *Historia ustna i „historia ludowa”*, „Kwartalnik Historyczny” 1981, nr 2, s. 441–443.

⁶ J. Topolski, *Teoria wiedzy historycznej*, Poznań 1983, s. 273–277.

⁷ J. Maternicki, *Szkola wobec historii oralnej*, „Wiadomości Historyczne” 1994, nr 2, s. 83–88; J. Maternicki, Cz. Majorek, A. Suchoński, *Dydaktyka historii*, Warszawa 1994, s. 77–81.

⁸ J. Ruchała, *Wywiad i jego zastosowanie w dydaktyce historii*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Historia XXIII. Nauki Humanistyczno-Społeczne” 1989, z. 198, s. 105–113.

⁹ H. Karczowa, *Rozwój form kancelaryjnych i współczesne rodzaje dokumentów archiwalnych. Dokumentacja wizualna i audialna (fotografie, filmy, nagrania)*, Toruń 1979; *Taśmoteka Archiwum Dokumentacji Mechanicznej w Warszawie. Dokumentacja dźwiękowa dotycząca lat 1901–1972*. Przewodnik, oprac. H. Karczowa, Warszawa–Łódź 1989.

¹⁰ H. Robótka, B. Ryszewski, A. Tomczak, *Archiwistyka*, Warszawa 1989, s. 162–167; H. Robótka, *Metodyka archiwalna. Opracowanie dokumentacji geodezyjno-kartograficznej, technicznej, audiowizualnej (fotografii, filmów i mikrofilmów, nagrań)*, Toruń 1988, s. 112–125, 148–162.

¹¹ B. Ryszewski, *Problemy komputeryzacji archiwów*, Toruń 1994.

nie pretenduje on do wyczerpania tematu, gdyż metoda ta jest coraz bardziej powszechna i trudno już nawet śledzić wszystkie inicjatywy i teksty pisane oparte o relacje ustne. Siłą rzeczy skupia się głównie na problemach historii na tle szeroko pojętych badań społecznych. Artykuł stanowić może przyczynek do dalszych studiów historiograficznych i prac dokumentujących *oral history* w Polsce.

Współczesne badania nad historią mówioną idą w kilku kierunkach. Po pierwsze traktuje się tę metodę jako źródło wywołane i wykorzystuje w pracy badawczej historyków. Źródła oralne są wykorzystywane w badaniach wielu obszarów historii. Często mamy do czynienia z tekstami naukowymi ukazującymi wykorzystanie tych materiałów w wąskiej specjalności naukowej. Zbierając relacje od świadków historii opracowano takie zagadnienia, jak:

- okres II wojny światowej i traumy wojennej¹²,
- pierwsze lata powojenne i czasy stalinowskie¹³,

¹² Na przykład B. Engelking, *Zagłada i pamięć. Doświadczenie Holocaustu i jego konsekwencje opisane na podstawie relacji autobiograficznych*, Warszawa 2001; P. Filipkowski, *Historia mówiona i wojna. Doświadczenie obozu koncentracyjnego w perspektywie narracji biograficznych*, Wrocław 2010; K. Kaźmierska, *Doświadczenia wojenne Polaków a kształtowanie tożsamości etnicznej. Analiza narracji kresowych*, Warszawa 1999; Eadem, *Holokaust w narracjach biograficznych ofiar, sprawców zbrodni oraz ich rodzin*, „Kultura i Społeczeństwo” 1999, nr 1, s. 197–201; Eadem, *Dramatyzacja obrazu doświadczeń czasu wojny w opowiadaniu biograficznym. Analiza przypadku*, „Kultura i Społeczeństwo” 1999, nr 1, s. 89–101; Eadem, *Biografia i pamięć. Na przykładzie pokoleniowego doświadczenia ocalonych z zagłady*, Kraków 2008; E. Januszewska, *Dziecko czeczeńskie w Polsce. Między traumą wojenną a doświadczeniem uchodźstwa*, Toruń 2009; *Ocaleni z Mauthausen. Relacje polskich więźniów obozów nazistowskich systemu Mauthausen-Gusen*, wybór i oprac. K. Małoś-Mitzner, Warszawa 2010; J. Wawrzyniak, *ZBoWiD i pamięć drugiej wojny światowej 1949–1969*, Warszawa 2009; Z. Wóycicka, *Przerwana żałoba. Polskie spory wokół pamięci nazistowskich obozów koncentracyjnych i zagłady 1944–1950*, Warszawa 2009.

¹³ Na przykład M. Kurkowska-Budzan, *Antykomunistyczne podziemie zbrojne na Białostocczyźnie* (z płytą CD), Kraków 2009; I. Lewandowska, *Lata 1946–1956 na Warmii i Mazurach z perspektywy Władysława Ogrodzińskiego, historyka i bibliotekarza w Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie*, „Studia Historyczne” 2006, nr 3–4, s. 319–337.

- pamięć o ważnych wydarzeniach¹⁴, instytucjach¹⁵ i miejscach¹⁶,
- historia rodziny, życie prywatne i społeczne¹⁷,
- życie codzienne w PRL¹⁸, i innych.

¹⁴ Na przykład M. Kurkowska-Budzan, *Jedwabne. On emotions, power and identity in oral history research*, „Acta Poloniae Historica” 2008, vol. 97, s. 115–126; P. Kowal, *Dlaczego doszło do Okrągłego Stołu? Przyczyny zmian politycznych w Polsce w latach 1989–1990 w opiniach polityków, aktywnych uczestników wydarzeń tego okresu*, [w:] *Komunizm. Ideologia, system, ludzie*, red. T. Szarota, Warszawa 2001, s. 156–173; Z. Wóycicka, *Od Weepers do Wieprza, czyli historia przeżyta czy historia pamiętana*, „Borussia” 2003, nr 29, s. 67–83.

¹⁵ Na przykład J. Kochanowicz, *ZMP w terenie. Stalinowska próba modernizacji opornej rzeczywistości* (W krainie PRL. Ludzie, sprawy, problemy. Rzeczywistość PRL odczytana z akt, dokumentów, zapisów, twórczości), kom. red. M. Kula [et al.], Warszawa 2000; I. Lewandowska, *Instytut Mazurski w relacji jego współtwórcy – Hieronima Skurpskiego*, „Echa Przeszłości” 2006, T. VII, s. 137–158; M. Mazurek, *Socjalistyczny zakład pracy. Porównanie fabrycznej codzienności w PRL i NRD u progu lat sześćdziesiątych* (W krainie PRL...), Warszawa 2005.

¹⁶ Na przykład *Das polnische Breslau als europäische Metropole. Erinnerung und Geschichtspolitik aus dem Blickwinkel der Oral History = Polski Wrocław jako metropolia europejska. Pamięć i polityka historyczna z punktu widzenia oral history*, red. P. Ther, T. Królik, L. Henke, Wrocław 2005; M. Kubiszyn, *Historia (nie)mówiona*, „Scriptores” 2003, nr 2, s. 91–105; *Portret ulic*, oprac. M. Kubiszyn, „Karta” 2000, nr 31, s. 16–39.

¹⁷ Na przykład *Historia zwyczajnych kobiet i zwyczajnych mężczyzn. Dzieje społeczne w perspektywie gender*, red. D. Kałwa, T. Pudłocki, Przemysł–Kraków 2007; D. Kałwa, „Kozetka historyka”. *Oral history w badaniach życia prywatnego*, [w:] *Rodzina – prywatność – intymność. Dzieje rodziny polskiej w kontekście europejskim*, red. D. Kałwa, A. Walaszek, A. Żarnowska, Warszawa 2005, s. 181–189; B. Klich-Kluczevska, *Przez dziurkę od klucza. Życie prywatne w Krakowie (1945–1989)*, Warszawa 2005; R. Kotowski, T. Piórkowski i in., *Sandomierskie dziewczęta-nastolatki w dwudziestoleciu międzywojennym i dziś. Życie codzienne – kultura, obyczaje, nauka i czas wolny*, Sandomierz 2007; I. Lewandowska, *Problemy warsztatowe historii mówionej, czyli o tym, jak powstawały książki Edwarda Cyfusa*, [w:] E. Cyfus, *A życie toczy się dalej...*, cz. 2, Olsztyn 2006, s. 205–216; Eadem, *Narracje kresowe. Wartości rodzinne we wspomnieniach Ireny Mickiewicz*, [w:] *Polska rodzina na Wschodzie*, red. H. Stroński, Tarnopol–Bohdan 2008 („Pamiętnik Kijowski”, T. 9), s. 283–304; S. Penn, *Podziemie kobiet*, przekład H. Jankowska, wstęp M. Janion, Warszawa 2003.

¹⁸ Na przykład Seria: *Pamiętanie Peerelu. Opowieści o wspólnych i indywidualnych sposobach na system: 1956–1989*, red. A. Grupińska, J. Wawrzyniak, Warszawa 2008; E. Szpak, *Między osiedlem a zagrodą. Życie codzienne mieszkańców PGR-ów* (W krainie PRL...), Warszawa 2005.

Po drugie zainteresowanie metodą uwidacznia się w refleksji metodologicznej i historiograficznej. Opisano stosunek polskich historyków do metody *oral history*, przedstawiono angielską historiografię dotyczącą archiwów pamięci, omówiono polskie strony internetowe poruszające te problemy, a także rozwój historii mówionej w krajach postkomunistycznych¹⁹. Z zagadnień metodologii *oral history* stawianych jest wiele pytań, na które historycy starają się znaleźć odpowiedzi: w jaki sposób wykorzystywać relacje w badaniu historii PRL?, jakie jest miejsce historii mówionej w klasyfikacjach źródeł historycznych?, jaki stosować opis bibliograficzny przy wykorzystaniu relacji ustnych jako źródeł historycznych?, na ile metody jakościowe, biograficzne są metodami historycznymi, a na ile humanistycznymi i społecznymi?, jak klasyfikować pamięć społeczną?, jak mówić i słuchać o wojnie?²⁰ W publikacjach omówiono rodzaje wywiadów oraz sposoby i warunki

¹⁹ D. Kałwa, *Historia mówiona w krajach postkomunistycznych. Rekonesans*, „Kultura i Historia” (dostęp: 6 VI 2011 r.); M. Kurkowska-Budzan, *Historia zwykłych ludzi. Współczesna angielska historiografia dziejów społecznych*, Kraków 2003; I. Lewandowska, *Problematyka oral history w zasobach Internetu*, [w:] *Megabajty dziejów. Informatyka w badaniach, popularyzacji i dydaktyce historii*, red. R.T. Prinke, Poznań 2007, s. 167–179; Eadem, *Historycy wobec metody oral history. Przegląd polskiej literatury naukowej*, [w:] *Historia – Archiwistyka – Informacja naukowa. Prace dedykowane Profesorowi Bohdanowi Ryszewskiemu*, red. M. Świgoń, Olsztyn 2009, s. 127–138.

²⁰ J. Eisler, *Refleksje nad wykorzystaniem relacji jako źródła w badaniu historii PRL (rozmowy z dysydentami i prominentami)*, [w:] *Polska 1944/45–1989. Studia i Materiały*, t. 6, Warszawa 2004, s. 23–38; P. Filipkowski, *Historia mówiona i wojna*, [w:] *Doświadczenie i zapis – nowe źródła, problemy, metody badawcze*, red. S. Buryła, P. Rodak, Kraków 2006, s. 13–35; M. Kierzkowski, *Oral history – „Historia Badającego i Badanego”. Uwagi o specyfice relacji ustnych w kontekście badań historycznych*, [w:] *Obserwacja uczestnicząca w badaniach historycznych. Zbiór studiów*, red. B. Wagner, T. Wiślicz, Zabrze 2008, s. 35–40; M. Kubiszyn, *Historia mówiona jako nośnik pamięci społecznej*, [w:] *Edukacja i animacja społeczna w środowisku lokalnym*, red. W. Theiss, B. Skrzypczak, Warszawa 2006, s. 170–181; W. Kucharski, *Historia mówiona – uwagi metodologiczne na marginesie programu zbierania relacji żołnierzy Armii Krajowej we Wrocławiu*, [w:] *Nie tylko walka. Żołnierze Armii Krajowej w powojennym Wrocławiu i na Dolnym Śląsku*, red. G. Kowal, W. Kucharski, J. Maliniak, G. Strauchold, Wrocław 2010, s. 81–88; I. Lewandowska, *Zasady opisu bibliograficznego źródeł mówionych (relacji ustnych). Próba systematyzacji*, „Echa Przeszłości” 2009, t. 10, s. 487–498.

ich przeprowadzania. Zanalizowano wywiad, jako jeden z dokumentów osobistych, element metody jakościowej i biograficznej. Zastanawiano się również nad problemem wiarygodności materiału dostarczonego przez wywiad²¹. Obok refleksji metodologicznej opracowano także praktyczny przewodnik – elementarz po różnych sytuacjach spotykanych podczas nagrywania relacji ze świadkiem historii²².

Trzecia grupa dotyczy badań nad archiwizowaniem dokumentów audio-wizualnych. Dużym problemem w różnych archiwach jest brak powszechnej, ogólnie stosowanej bazy komputerowej. Poza tym powstaje wiele archiwów tworzonych przez stowarzyszenia zbierające relacje, a także przechowywanych w zbiorach prywatnych indywidualnych badaczy (socjologów, historyków, etnografów, pedagogów społecznych). Naukowcy zastanawiają się, jak je opracować i udostępnić dla szerszego grona odbiorców, jak stosować indeksy, wyszukiwania, jak zachować prawa autorskie?²³

Inny okręg zainteresowań historią mówioną obejmuje szeroko pojętą edukację i popularyzację tej metody²⁴. Prowadzone są zajęcia ze studentami w Instytucie Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego Papieskiej

²¹ K. Kaźmierska, *Wywiad narracyjny jako jedna z metod w badaniach biograficznych*, „Przegląd Socjologiczny” 2004, z. 1, s. 71–96; I. Lewandowska, *Wywiad jako technika zdobywania informacji źródłowych w badaniu historii najnowszej*, „Echa Przeszłości” 2004, t. V, s. 279–299; D. Urbaniak-Zajac, *Wywiad narracyjny na tle innych technik wywiadu*, „Edukacja” 1999, nr 4, s. 29–39.

²² *Historia mówiona. Elementarz* (z płytą CD), tekst M. Kurkowska-Budzan [et al.], Warszawa 2008.

²³ P. Filipkowski, *Po co archiwizować dane jakościowe i jak robią to inni*, „ASK. Społeczeństwo – Badania – Metody” 2005, nr 14, s. 31–52; I. Lewandowska, A. Bogdanowicz, *Komputerowe metody archiwizacji relacji ustnych* (artykuł on-line na stronie <<http://www.archiwa.gov.pl/lang-pl/wydarzenia/konferencje/359-problemy-opracowania-materialow-audiowizualnych-w-archiwach-panstwowych.html>> dostęp 10 VI 2011 r.; K. Schmidt, *Archiwizowanie dokumentów audiowizualnych*, [w:] *Dokument filmowy i telewizyjny*, red. M. Szczurowski, Toruń 2005, s. 212–233.

²⁴ M. Kubiszyn, *Historia mówiona w edukacji regionalnej i wielokulturowej*, „Zeszyty Szkolne” 2003, nr 4, s. 38–42; I. Lewandowska, *Źródła oralne w warsztacie badawczym historyka dziejów najnowszych i w edukacji historycznej*, [w:] *Źródła w edukacji historycznej. III Toruńskie Spotkania Dydaktyczne*, red. S. Roszak, M. Strzelecka, A. Wieczorek, Toruń 2006, s. 155–161; J. Maternicki, *Historia oralna*, [w:] *Współczesna dydaktyka historii. Zarys encyklopedyczny. Dla nauczycieli i studentów*, red. J. Maternicki, Warszawa 2004, s. 105–107; J. Wawrzyniak, *Pamięć społeczna. O historii pojęcia i użytkach w pracy nauczyciela*, „Nowa Poliszczyna” 2008, nr 1, s. 45–49.

Akademii Teologicznej Uniwersytetu Warszawskiego – jako przedmiot fakultatywny oraz Instytucie Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego (przedmiot: „Historia mówiona jako metoda badawcza”). Organizowane są szkolenia dla „zbieraczy” relacji i nauczycieli, publikowane recenzje prac opartych na *oral history*²⁵. Zaczynają też powstawać prace dyplomowe (licencjackie i magisterskie), głównie w tych ośrodkach, które dysponują własnymi archiwami historii mówionej²⁶. Jeżeli chodzi o popularyzację, to na pierwsze miejsce wysuwa się wiele książek opartych o wywiady-rzeki z ważnymi osobistościami świata polityki czy literatury. Inicjatorami wywiadów są zazwyczaj dziennikarze, którzy nie dokonują krytycznej analizy wypowiedzi rozmówców, ale poczytność tego typu publicystyki bazującej na słowie mówionym, niewątpliwie uświadamia czytającym, w jaki sposób powstał dany tekst²⁷.

Projekty dokumentacyjne i edukacyjne

W Polsce istnieje kilka poważnych ośrodków/centrów skupiających swoje badania i metody pracy na przekazie ustnym. W celu lepszej orientacji przestrzennej podam je w układzie terytorialnym bez oceny, który z tych ośrodków ma większe czy mniejsze zasługi dla dokumentowania i popularyzacji historii mówionej w Polsce.

²⁵ Zob. np. I. Lewandowska, *Głos w dyskusji o źródłach mówionych (oral history) na kanwie pracy „Przeszłość zapamiętana. Narracje z pogranicza”*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 2008, nr 4, s. 509–513.

²⁶ Zob. np. T. Czajkowski, *Mała wspólnota – mieszkańcy kamienicy przy ulicy Krawieckiej 41 w Lublinie w wirach historii XIX i XX wieku*, pod kier. S. Michałowskiego, Lublin 2002; E. Hołubowicz, *Zebranie i systematyka źródeł do historii mówionej Lublina (wojna i okupacja, czasy powojenne, okres „Solidarności”)*, pod kier. S. Niebrzegowskiej-Bartmińskiej, Lublin 2005; M. Mach, *Urząd Bezpieczeństwa i jego funkcjonariusze w świetle relacji i wspomnień więźniów politycznych PRL w latach 1944–1949*, pod kier. J. Wrony, Lublin 2004; A. Sikora, *Obraz Żydów lubelskich w okresie międzywojennym w świetle projektu „historii mówionej”*, pod kier. M. Filipiaka, Lublin 2001; M. Sobczyk, *Studio Historii Mówionej i radiowe reportaże Studia (na przykładzie twórczości Czesławy Borowik)*, pod kier. E. Pleszkun-Olejniczakowej, Łódź 2006; S. Teterycz, *Mniejszość ukraińska na Lubelszczyźnie 1939–1947*, pod kier. J. Kupczaka, Wrocław 2006.

²⁷ Por. np. twórczość Teresy Torańskiej, Jacka Żakowskiego, Michała Komara, Janusza Rolickiego i innych.

Inicjatywy narodowe. Narodowe Archiwum Cyfrowe rozpoczęło działalność 8 marca 2008 r. w wyniku przekształcenia utworzonego w 1955 r. Archiwum Dokumentacji Mechanicznej. Głównym zadaniem jest archiwizacja materiałów cyfrowych, fotografii, nagrań dźwiękowych oraz filmów, a także masowa digitalizacja materiałów archiwalnych. Najstarsze nagrania dźwiękowe pochodzą z 1889 r. Kolekcję można podzielić na dwie grupy: „Sekcja Polska Radia Wolna Europa” – 17 tys. nagrań, oraz „Nagrania różnego pochodzenia”, przy czym 5% obejmuje okres do roku 1939, 10% pochodzi z czasów II wojny światowej, a 85% to okres PRL. Razem zebrano 30 tys. nagrań.

Innym bardzo ważnym ośrodkiem zajmującym się zbieraniem, dokumentowaniem i popularyzowaniem relacji ustnych jest Narodowe Centrum Kultury, które od kilku lat realizuje program „Świadkowie Historii”²⁸. Do 2008 r. samodzielnie gromadzono wspomnienia i pamiątki świadków XX-wiecznej historii, aby w ten sposób stworzyć archiwum historii mówionej. Równolegle trwały prace nad *Elementarzem historii mówionej* – pierwszym w Polsce wydawnictwem edukacyjnym opisującym metodę poznawania historii poprzez bezpośredni kontakt z drugim człowiekiem – świadkiem historii²⁹. Z chwilą opracowania i wydania *Elementarza* Narodowe Centrum Kultury zmieniło profil programu, który od tej pory promuje metodę „historii mówionej” wśród uczniów i studentów.

Na stronie domowej portalu zaprezentowane są przykładowe relacje, natomiast w części dokumentacyjnej umieszczona jest baza wielu podmiotów, stowarzyszeń i organizacji w Polsce, które zbierają lub mają w swoim posiadaniu relacje i wspomnienia świadków historii XX w. Do tych materiałów uczniowie, studenci i profesjonalni badacze mogą sięgać i wykorzystywać je w swoich projektach lub badaniach. Jednocześnie do strony „Świadkowie Historii” można dodawać własne relacje i dokumenty. Oprócz omówionych poniżej znajdują się tam jeszcze: – zbiory stowarzyszeń, np. Centrum Edukacji Obywatelskiej Stowarzyszenie Dzieci Holocaustu (relacje Polaków ukrywających Żydów podczas II wojny światowej), Chrześcijańskie Stowarzyszenie Rodzin Oświęcimskich (relacje rodzin i świadków), Stowarzyszenie Pokolenie

²⁸ <http://swiadkowiehistorii.pl> dostęp do tego dokumentu i innych przywoływanych w tym artykule w czerwcu 2011 r.

²⁹ Zob. przyp. 22.

(relacje ukazujące historię opozycji w PRL-u w regionie śląsko-dąbrowskim i częstochowskim),

– zbiory muzeów, np. Muzeum Armii Krajowej im. Generała Emila Fieldorfa „Nila” (relacje żołnierzy AK), relacje byłych więźniów zgromadzone są w: Muzeum Gross-Rosen, Muzeum Walki i Męczeństwa w Treblince, Muzeum Więzienia Pawiak, Muzeum-Miejsce Pamięci w Bełżcu, Państwowe Muzeum na Majdanku,

– zbiory fundacji, np. Fundacja „Archiwum i Muzeum Pomorskie Armii Krajowej oraz Wojskowej Służby Polek” (zbiory dokumentujące wojenną służbę Polek oraz relacje z Pomorza), Fundacja na rzecz Zachowania Indywidualnej Pamięci Historycznej Bruchejon (zbiory Polaków z Mołdawii, Kresów oraz ginące zawody Krakowa), Fundacja Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego (zbiory żydowskie),

– zbiory instytutów naukowych i badawczych, np. Instytut Historii Akademii Pedagogicznej w Krakowie (relacje wysiedlonych zza Buga po 1945 r.), Instytut Józefa Piłsudskiego w Ameryce (relacje Sybiraków), Instytut Studiów Strategicznych (zbiory programu INDEX), Żydowski Instytut Historyczny (relacje ocalałych z zagłady),

– inne, np. Studium Polski Podziemnej (relacje na temat Polskiego Państwa Podziemnego), Archiwum Fama Volat (zbiory weteranów wojny 1920 r.), Europejskie Centrum Solidarności (relacje dotyczące czasów „Solidarności”).

Inicjatywy warszawskie. Bardzo ważnym centrum badań nad historią mówioną jest Ośrodek Karta³⁰, który od kilku lat realizuje program „Historia Mówiona”. Bazą Archiwum Historii Mówionej było 1200 relacji Polaków represjonowanych przez ZSRR, deportowanych z Kresów Wschodnich, więźniów łagrów, żołnierzy powojennego podziemia antykomunistycznego zebranych w ramach Archiwum Wschodniego w latach 1987–1993. W 2003 r. z Ośrodka Karta wyodrębniła się nowa instytucja – Dom Spotkań z Historią³¹, do której przeniesiono archiwum zebranych relacji. Od tamtej pory te dwie instytucje współpracują ze sobą, realizując kilkanaście projektów *oral history*. W tym celu stworzono specjalną witrynę internetową, w której omówione są szczegółowo projekty wraz z fragmentami nagrań audio i wideo, zdjęciami, doku-

³⁰ <http://www.karta.org.pl>.

³¹ <http://www.dsh.waw.pl>.

mentami prywatnymi nagrywanych osób³². Nagrania w pełnej formie można odsłuchać na miejscu, w Domu Spotkań z Historią w Warszawie. W archiwum zebrano około 3,5 tys. nagrań audio i 90 wideo. Dla przykładu wymienić można następujące projekty: 1) „Ocaleni z obozu koncentracyjnego Mauthausen”; 2) „Polacy i Niemcy – XX-wieczna historia gminy Stara Kiszewa”; 3) „Kobiety wobec totalitaryzmu”; 4) „Europa XX w.: Oblicza totalitaryzmu”; 5) „Szkoły polskie na Litwie w latach 1937–1991”; 6) „Legnica w XX w. – miasto Niemców, Rosjan, Polaków, Żydów”; 7) „Historia na Wschodzie – dawne Kresy Wschodnie II Rzeczypospolitej”; 8) „Niemcy w Polsce”; 9) „Krzyż–Kreuz w XX w. – studium przypadku jednego miasta”. W ramach projektów powstają często książki zbierające relacje i dokumentujące wieloletnie nieraz prace³³.

O każdym z tych projektów można by napisać wiele, na szczególne uznanie zasługuje jednak międzynarodowy projekt dokumentacyjny „Mauthausen Survivors Documentation Project” ze strony polskiej realizowany przez pracowników Ośrodka Karta. Jego celem było zebranie relacji osób, które w czasie II wojny światowej były więzione na terenie Austrii w hitlerowskich obozach koncentracyjnych systemu Mauthausen-Gusen. Na bazie poszukiwań żyjących jeszcze więźniów tego obozu i dokumentowania ich wspomnień powstały dwie obszerne prace naukowe Piotra Filipkowskiego i Katarzyny Madoń-Mitzner³⁴.

Spisane relacje świadków historii, a także dokumenty, listy, dzienniki, wspomnienia, drukowane są na łamach wydawanego przez Ośrodek kwartalnika „Karta”. Pismo wydawane jest od 1982 r., początkowo w „drugim obiegu”, od roku 1990 wychodzi legalnie jako kwartalnik historyczny poświęcony historii Polski i Europy Środkowo-Wschodniej w XX w. Historia opowiadana jest tu niemal wyłącznie przez świadków, dzięki czemu przeszłość staje się bliższa i bardziej zrozumiała.

³² <http://audiohistoria.pl>.

³³ Zob. np. M. Stopa, J. Brykczyński, *Ostańce. Kamienice warszawskie i ich mieszkańców*, Warszawa 2010; *Od Kreuz do Krzyża. Losy niemieckich i polskich mieszkańców miasta w XX wieku*, wybór i oprac. tekstów A. Wylegała; tł. z jęz. niem. A. Wysockińska (Z Archiwum Historii Mówionej, z. 1), Warszawa 2009; *Warszawa międzywojenna w pamięci jej mieszkańców*, wybór i oprac. tekstów J. Pałka, A. Szamruchiewicz, M. Szymańska-Szwąder (Z Archiwum Historii Mówionej, z. 2), Warszawa 2010.

³⁴ Zob. przyp. 12.

Jednocześnie powrócono do idei zbierania relacji Polaków żyjących poza wschodnią granicą Polski. Projekt realizowany jest od roku 2006 dzięki finansowemu wsparciu Kancelarii Senatu Rzeczypospolitej Polskiej pod nazwą „KARTA z Polakami na Wschodzie”. Uruchomiona została odrębna strona internetowa³⁵, w której można przeczytać fragmenty relacji i je odsłuchać. W zakładce miejscowości opisano każde z miejsc wraz z dokumentacją fotograficzną i przypisaniem osób, które są związane z tym miejscem. Kluczem do przeszukiwania źródeł mówionych mogą być także osoby wymieniane z imienia i nazwiska oraz tematy, które zostały pogrupowane z wielu relacji w poszczególne bloki, np. Codzienność powojenna, Kolektywizacja i represje stalinowskie w ZSRR w latach 30., Kresy przed 1939 r., Stosunki polsko-litewskie, Tożsamość narodowa i inne.

Do młodzieży i nauczycieli adresowana jest też witryna „Uczyć się z historii” prowadzona przez Ośrodek Karta poświęcona historii Polski i jej sąsiadów w XX w.³⁶ Jednym z realizowanych projektów był „...Obeschły lży... trzeba nadal żyć”, w którym uczniowie z gimnazjum w Tomaszowie Lubelskim poznawali wojenną historię najbliższych okolic swojego zamieszkania. Czytali wspomnienia, odwiedzali miejsca związane z tragiczną przeszłością, gromadzili dokumentację fotograficzną i rozmawiali ze świadkami tamtych zdarzeń. Inne to: „Ślady II wojny światowej we wspomnieniach, pomnikach i krzyżach przydrożnych zamknięte”, „W Bełżcu i w Zwierzyńcu. Martyrologia ludności Zamojszczyzny”, „Zmieniające się Perspektywy – historie ludzi wypędzonych”, „Podlasie – poszukiwanie śladów” i inne. Od roku 1996 we współpracy z Fundacją Batorego Karta organizuje konkursy historyczne dla młodzieży szkolnej pod hasłem „Historia bliska”. W ich wyniku zebrano już ponad 7 tys. prac opartych głównie na relacjach ustnych. W ten sposób Ośrodek gromadzi źródła, które wzbogacają jego Archiwum Historii Mówionej (dalej: AHM).

Ośrodek posiada również kilkaset innych relacji nagranych nie tylko przez członków Karty, lecz także przez naukowców i dziennikarzy, którzy przekazali mu swoje nagrania do zdigitalizowania i udostępniania. Łącznie w archiwum jest ok. 3 tys. nagrań. AHM zachęca badaczy do

³⁵ <http://www.polacynawschodzie.pl>.

³⁶ <http://www.uczyc-sie-z-historii.pl>.

składania w nim nagrań wykonanych dla własnych badań naukowych czy pracy zawodowej, celem szerszego udostępnienia.

Podobne AHM działa przy Muzeum Powstania Warszawskiego³⁷. Skupione jest na utrwaleniu relacji kilku tysięcy żołnierzy Armii Krajowej, uczestników powstania warszawskiego, żyjących dzisiaj w Polsce i za granicą. Obecnie zebranych jest około tysiąca, często kilkugodzinnych, nagrań. Wszystkie relacje są utwalone w wersji elektronicznej i publikowane na stronie Muzeum. Zapisy filmowe będą sukcesywnie udostępniane w czytelni Muzeum. Pomocą w zbieraniu relacji służą wolontariusze, wśród których jest zarówno młodzież, ludzie aktywni zawodowo, emeryci, renciści, jak i sami powstańcy. Nagrania zgromadzone w Archiwum są pomocą w nauczaniu szkolnym, służą do opracowania wydawnictw multimedialnych i wystaw edukacyjnych.

Na własne potrzeby, w celu wzbogacenia zbiorów, projekty *oral history* prowadzą też niektóre muzea. Przykładem może być Muzeum Warszawskiej Pragi, które organizuje zbiory poprzez zbieranie relacji, dokumentów, zdjęć jednej z dzielnic starej Warszawy.

Wiele projektów z historii mówionej realizuje również niezależna instytucja edukacyjna powstała w 1994 r., czyli Centrum Edukacji Obywatelskiej³⁸. Adresowane są one do nauczycieli i uczniów szkół gimnazjalnych i ponadgimnazjalnych. W poprzednich latach realizowano m.in. projekt „Sprawiedliwy wśród narodów świata”, którego celem było wyszukanie i przybliżenie uczniom osób odznaczonych tytułem „Sprawiedliwego”. Tytułem tym honorowano ludzi, którzy z narażeniem życia swojego i swojej rodziny, ratowali skazanych na zagładę Żydów. Inny projekt „Opowiem ci o wolnej Polsce” ma na celu spotkania młodzieży ze świadkami przemian demokratycznych w Polsce końca XX w.

Inicjatywy lubelskie³⁹. Wymienić tu należy przede wszystkim Ośrodek „Brama Grodzka – Teatr NN”⁴⁰ – samorządową instytucję kultury powstałą w 1996 r. Ośrodek realizuje m.in. projekt „Historia mówiona”,

³⁷ <http://www.1944.pl>.

³⁸ <http://www.ceo.org.pl/portal/home>.

³⁹ A. Jankowska, *Historia mówiona. Inicjatywy lubelskie*, [w:] *Historia mówiona w świetle etnolingwistyki*, red. S. Niebrzegowska-Bartmińska, S. Wasiuta, Lublin 2008, s. 35–46.

⁴⁰ <http://tnn.pl>.

który ma na celu zapis opowieści mieszkańców Lublina o wydarzeniach związanych z miastem i historią Polski⁴¹. Zbiera też relacje świadków współczesnych wydarzeń, poczynając od lat 80. XX w. Ośrodek stworzył Archiwum Historii Mówionej. Na portalu Ośrodka udostępnianych jest ponad 3,5 tys. relacji, które zawierają także informacje o nazwisku, dacie urodzenia rozmówcy, miejscowości i okolicznościach nagrania. Oprócz fotografii postaci można też zobaczyć zdjęcia prywatne – miejscowości, osób z rodziny i kręgu znajomych. Co roku „Brama Grodzka” realizuje kilka projektów. W ostatnich latach były to m.in.: 1) „Śladami Singera” – laureata literackiej Nagrody Nobla; 2) „Lublin – drogi do wolności”; 3) „70 rocznica wojny obronnej w 1939 r.”; 4) „Lubliniacy. W poszukiwaniu Lublina w Izraelu”; 5) „Stan wojenny. 25 lat później”; 6) „Światła w ciemności – Sprawiedliwi Wśród Narodów Świata”; 7) „Kurów/Koriw – w poszukiwaniu zagubionych śladów”. Ośrodek Brama Grodzka – Teatr NN od 1994 r. wydaje pismo „Scriptores”, w którym zamieszcza fragmenty relacji ze zbiorów swojego archiwum.

Drugim ośrodkiem lubelskim, zajmującym się gromadzeniem relacji ustnych na temat historii, jest istniejące od 2002 r. Studio Historii Mówionej (SHM)⁴², działające w obrębie Radia Lublin, regionalnej rozgłośni Polskiego Radia. Pomysłodawcą SHM jest Czesława Borowik, dziennikarka niegdyś związana z Teatrem NN.

Ważne miejsce w gromadzeniu relacji ustnych zajmuje archiwum etnolingwistyczne założone przez pracowników Zakładu Tekstologii i Gramatyki Współczesnego Języka Polskiego oraz studentów Studenckiego Koła Naukowego Etnolingwistów Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. Etnolingwistyka to dziedzina badań powstała na gruncie dialektologii i folklorystyki, której zadaniem jest m.in. analiza słownej twórczości ludowej. Do roku 2008 zbiór tekstów zapisanych na taśmach magnetofonowych i kasetach liczył ponad 1500 jednostek, a dotyczył głównie relacji zebranych od mieszkańców podlubelskich wsi⁴³.

⁴¹ T. Czajkowski, *Program Historia mówiona realizowany w Ośrodku „Brama Grodzka – Teatr NN” w Lublinie*, [w:] *Historia mówiona w świetle...*, s. 31–33.

⁴² <http://www.radio.lublin.pl/studio.php>.

⁴³ J. Bartmiński, *O wartościach słowa mówionego*, [w:] *Historia mówiona w świetle...*, s. 9.

Inicjatywy wrocławskie. Prężnie działającym centrum jest Ośrodek „Pamięć i Przyszłość” mający swą siedzibę we Wrocławiu. Jest to samorządowa instytucja kultury powstała 11 marca 2007 r. (do końca 2008 r. – działała jako państwowa instytucja kultury) mająca na celu m.in. upowszechnianie znajomości powojennej historii i dziedzictwa kulturowego stworzonego przez Polaków po II wojnie światowej na ziemiach zachodnich. Cele realizowane są m.in. poprzez opracowywanie i prezentowanie dokumentów, pamiątek oraz świadectw (relacji ustnych). Relacje zbierane są w trojaki sposób: bezpośrednio w siedzibie Ośrodka, przy pomocy współpracujących wolontariuszy, którzy odwiedzają świadków, oraz poprzez akcję mailingową. W tym ostatnim przypadku chętni świadkowie przysyłają samodzielnie spisane świadectwa, nie ma więc elementu osobistego kontaktu badacza z rozmówcą, a relacja nie jest zapisana w formie dźwiękowej. Mimo to nawiązuje się ścisły kontakt z wieloma rozmówcami, dla których corocznie Ośrodek organizuje uroczystą wieczerzę wigilijną, jako formę podziękowania za udział w wywiadach i przekazaniu dokumentów⁴⁴.

Od 2007 r. Ośrodek realizuje projekt „Pociąg do historii”. Jest to pierwsza w Polsce wystawa multimedialna ulokowana w wagonach historycznego składu kolejowego ciągniętego przez zabytkową lokomotywę parową. Skład pociągu stanowi pięć wagonów ekspozycyjnych, wagon – punkt zbierania świadectw i pamiątek oraz dwa wagony techniczne. Punkt zbierania świadectw wyposażony został w komputery, dyktafony oraz skaner. Przeszkolono obsługę, która przeprowadza wywiady z zainteresowanymi świadkami historii, nagrywa na dyktafony i służy zwiedzającym swą wiedzą i pomocą.

Ośrodek włączył się też do programu Narodowego Centrum Kultury „Świadkowie Historii”. W 2008 r. ustalono nową metodę archiwizowania i opracowywania relacji. Składa się ona z: 1) nagrania wywiadu, 2) wiernej transkrypcji z zachowaniem specyfiki wyrażania się osoby relacjonującej, 3) opracowania naukowego relacji uwzględniającej zamieszczenie przypisów i wyjaśnień, a następnie skatalogowania jej i zarchiwizowania. Świadectwa są zamieszczane w bazie internetowej, dzięki czemu zainteresowani mogą korzystać ze zbiorów *on-line*⁴⁵.

⁴⁴ Ośrodek „Pamięć i Przyszłość”. Sprawozdanie za rok 2007 i 2008.

⁴⁵ <http://www.pamieciprzyszlosc.pl/Centrum-Dokumentacyjne>. Więcej na temat Ośrod-

Ponadto Ośrodek wyprodukował wspólnie z TVP 3 Wrocław dwie serie (każda złożona z 10 filmów), których bohaterami są właśnie świadkowie powojennej historii Dolnego Śląska. Odcinki te cyklicznie pojawiały się na antenie TVP 3 Wrocław, przez co tematyka ziem zachodnich była popularyzowana wśród mieszkańców regionu.

Od roku 2008 Ośrodek wydaje kwartalnik „Pamięć i Przyszłość”. Jest to popularnonaukowe czasopismo opisujące zjawiska kulturowe i społeczne na ziemiach zachodnich po II wojnie światowej. W słowie wstępnym zapisano: „Podstawowy cel to przybliżenie losów zwykłych ludzi, losów wplątanych w dziejowe burze, w które obfitował cały XX wiek. I choć zbiór owych indywidualnych prawd nie będzie przekładał się w prosty sposób na prawdę ogólną, uniwersalną, wszystkich tych subiektywnych doświadczeń nie wolno zagubić czy zdeprecjonować. Pamięć przeszłości, również w jej osobistym, ludzkim wymiarze, powinna wzbogacać. Zbliżać do prawdy”⁴⁶. W większości numerów są publikowane fragmenty relacji świadków, jednak bez aparatu naukowego. Pełnią one bardziej funkcję emocjonalnego komentarza opisywanych zjawisk niż źródła historycznego.

Inicjatywy olsztyńskie. W Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie od 2008 r. realizowany jest projekt „Polacy z Kresów Wschodnich na Warmii i Mazurach. Przenikanie się dziedzictwa kulturowego jako podstawa zrozumienia współczesności regionu”⁴⁷. Ideą jest stworzenie kolekcji dokumentującej życie i losy obecnych mieszkańców Warmii i Mazur, mających swoje korzenie na Wschodzie, a więc tych, którzy zostali przesiedleni z terenów obecnej Litwy, Białorusi i Ukrainy. W ramach projektu zbierane są wspomnienia przesiedleńców z Wileńszczyzny na tereny północno-wschodniej Polski po II wojnie światowej, a także przekazane przez nich do muzeum dokumenty, zdjęcia i inne wartościowe

ka zob. J. Maliniak, *Ośrodek „Pamięć i Przyszłość” – wrocławska instytucja kultury*, „Rocznik Wrocławski”, t. 12 (2011), s. 307–322; *Idem, Działalność Ośrodka „Pamięć i Przyszłość” we Wrocławiu*, [w:] *Społeczeństwo 2010*, red. B. Techmańska, M. Zawadka, Opole–Wrocław–Lublin 2011 (Edukacja – Kultura – Społeczeństwo, t. 3), s. 252–269.

⁴⁶ W. Suleja, *Pamięć czy przyszłość?*, „Pamięć i Przyszłość” 2008, nr 1, s. 4.

⁴⁷ K. Jackowska, *Ocalić od zapomnienia Polaków z Kresów Wschodnich*, „Kalendarz Olsztyna na rok 2011”, red. T. Śrutkowski, Olsztyn 2010, s. 190–207. Zob. stronę domową projektu <http://www.smok.hostil.pl/>.

materiały źródłowe. Fragmentów wywiadów można odsłuchać *on-line*, a całości w siedzibie Archiwum Historii Mówionej funkcjonującym przy Muzeum Warmii i Mazur.

W Olsztynie w roku 2009 Centrum Edukacji i Inicjatyw Kulturalnych realizowało projekt „Ostatni Warmiacy i Mazurzy”, w ramach którego zebrano ok. 100 wywiadów audio-wideo. Wywiady te są w trakcie obróbki technicznej, z której mają powstać płyty CD do wykorzystania w edukacji regionalnej. Jednocześnie Edward Cyfus – rodowity Warmiak, dziennikarz i literat – tworzył magazyn „Warnijo”, który TVP Olsztyn pokazywała systematycznie przez cztery lata (2003–2007). Kilkadziesiąt nagranych wywiadów przechowywanych jest w archiwum regionalnej telewizji. Przy Centrum działa też Stowarzyszenie Trąbka, które w latach 2007–2009 realizowało projekt „Ogniwa”. W jego wyniku zebrano ponad kilkaset relacji w Olsztynie, Ełku i wioskach regionu, które udostępniono w formie publikacji oraz na specjalnie stworzonej internetowej stronie projektu⁴⁸.

Duże znaczenie ma działalność Wspólnoty Kulturowej „Borussia”, która w latach 2005–2006 realizowała projekt „Warmińska Purda”. Projekt polegał na porównaniu pamięci i postrzegania rzeczywistości przez mieszkańców małej warmińskiej wsi w 1948 i 2005 r. Wywiady prowadzone były na tym samym kwestionariuszu ankiety, który opracował i realizował zespół prof. Stanisława Ossowskiego, a powtórzył prawie po 60 latach zespół prof. Roberta Traby i prof. Andrzeja Saksona⁴⁹. „Borussia” wydała także dwa tomy wspomnień z serii „Świadectwa”, opracowane na bazie materiałów zgromadzonych m.in. w Ośrodku Karta⁵⁰.

Inicjatywy łódzkie. Przy udziale polskich badaczy z Uniwersytetu Łódzkiego w ostatnich latach realizowany był projekt „Euroidentities.

⁴⁸ *Księga Ogniw*, oprac. R. Michalski i in., Olsztyn 2007; <http://ogniwa-tratwa.pl>.

⁴⁹ *Przeszłość zapamiętana. Narracje z pogranicza. Materiały pomocnicze do analizy polsko-niemieckich stosunków narodowościowych na przykładzie warmińskiej wsi Purda Wielka*, red. R. Traba, A. Sakson, Olsztyn 2007. W 2008 r. ukazał się drugi tom cyklu – dwujęzyczny album zawierający zdjęcia J.K. Pileckich, pt. *Purda 1900–2006. Portret wsi*, red. M. Kardach i E. Traba, Olsztyn 2008.

⁵⁰ *Wypędzeni ze Wschodu. Wspomnienia Polaków i Niemców*, red. H.-J. Karp, R. Stößinger, R. Traba, Olsztyn 2001; *Codziennosc zapamiętana. Warmia i Mazury we wspomnieniach*, red. H.-J. Karp, R. Traba, Olsztyn–Warszawa 2004.

(Tożsamości Europejskie)⁵¹ wykorzystujący metodę biograficzną oraz technikę wywiadu narracyjnego do analizy rozwoju i znaczenia tożsamości europejskiej (lub tożsamości europejskich) z perspektywy jednostkowej członków społeczeństw europejskich. Projekt realizowało siedem krajów europejskich – Bułgaria, Walia, Irlandia, Niemcy, Estonia, Włochy oraz Polska.

W maju 2010 r. ruszył interdyscyplinarny projekt gromadzenia pamięci Łodzian. Poprzez wywiady z najstarszymi mieszkańcami, ma on na celu dotarcie do faktów i wspomnień, które w żaden inny sposób nie doczekają się uchwycenia i zachowania. Pierwszym krokiem była organizacja ogólnopolskiego spotkania dotyczącego historii mówionej i archiwów w kraju. Dzięki temu możliwe było nawiązanie kontaktu ze specjalistami z całej Polski i zebrania ich doświadczeń. Od tamtej pory grupa łódzka spotykała się regularnie na cotygodniowych seminariach, stopniowo przeprowadzając rozmowy z Łodzianami. Zgromadzone narracje staną się podstawą do uruchomienia Archiwum Pamięci Łodzian⁵².

Inicjatywy Muzeum Auschwitz-Birkenau. W archiwum Państwowego Muzeum Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu znajduje się ok. 3 tys. relacji byłych więźniów, a także zeznania procesowe załogi obozowej. Od 1999 r. trwa projekt „Europa wg Auschwitz”⁵³, którego realizatorem jest Laboratorium Reportażu Uniwersytetu Warszawskiego. Projekt ma na celu stworzenie kroniki-reportażu obozu koncentracyjnego Auschwitz-Birkenau na podstawie relacji i zeznań bezpośrednich świadków i uczestników wydarzeń – więźniów i esesmanów, przy czym respondentami nie są wyłącznie Polacy, ale też Żydzi, Niemcy, Romowie, Rosjanie, Ukraińcy i Czesi. Metoda polega na montażu relacji byłych więźniów i zeznań procesowych esesmanów bez słowa wiążącego i komentarza. W ramach projektu co roku odbywają się międzynarodowe seminaria dla studentów dziennikarstwa i historii. W programie znajdują się także spotkania, wykłady i dyskusje poświęcone zagadnieniom relacji ustnych.

⁵¹ <http://www.qub.ac.uk/sites/Euroidentities> (dostęp 12 XI 2009 r.).

⁵² http://topografie.pl/archiwum_pamieci_lodzian_29.

⁵³ <http://www.terezin.europa-auschwitz.pl/>.

Stowarzyszenia i konferencje naukowe

W listopadzie 2007 r. odbyła się pierwsza w Polsce konferencja poświęcona w całości historii mówionej zatytułowana „Oral History – The Art of Dialogue”⁵⁴. Zorganizował ją Instytut Historii Wydziału Historycznego Uniwersytetu Jagiellońskiego, czasopismo naukowe „Historyka. Studia Metodologiczne” oraz Stowarzyszenie Artefakty z Krakowa. W konferencji udział wzięli socjolodzy, antropolodzy, etnolodzy, politolodzy, psychologodzy, a także goście z zagranicy, m.in. Alessandro Portelli i Charles Hardy.

Efektom dyskusji badaczy reprezentujących różne dyscypliny było powołanie w styczniu 2009 r. pierwszego w Polsce Polskiego Towarzystwa Historii Mówionej (PTHM)⁵⁵. Inicjatywa wyszła od Stowarzyszenia Artefakty działającego w Krakowie, ale cieszyła się dużym zainteresowaniem wśród historyków całego kraju. Na pierwszym założycielskim zebraniu Towarzystwa obecnych było ponad 20 osób. Była to bardzo cenna inicjatywa nie tylko dla naukowców, lecz także dla nauczycieli historii. W statucie Towarzystwa zapisano, iż celem jest m.in. integracja środowiska badaczy historyków, archiwistów, muzealników, animatorów kultury i innych osób oraz podmiotów zajmujących się historią mówioną; reprezentacja polskiego środowiska historii mówionej na forum międzynarodowym; opracowanie standardów metodologicznych i etycznych historii mówionej; doskonalenie warsztatu osób i instytucji odpowiedzialnych za zbieranie i archiwizowanie zapisów audio i audiowizualnych; wspieranie działań na rzecz rozwiązań prawnych wspomagających rozwój historii mówionej; rozwijanie w społeczeństwie zainteresowań historią mówioną, dziejami najnowszymi, kulturą i historią lokalną; aktywizowanie społeczności lokalnych wokół inicjatyw podejmowanych przez Stowarzyszenie.

Polskie Towarzystwo Historii Mówionej realizuje swoje cele poprzez organizowanie warsztatów, szkoleń i kursów, wspieranie przedsięwzięć naukowych, kulturalnych i edukacyjnych, w tym konferencji, debat i wykładów. Ważna jest współpraca z mediami oraz administracją publiczną i samorządową. Na jesieni, 7–8 listopada 2009 r., odbyło się

⁵⁴ <http://jazon.hist.uj.edu.pl/oh/2.html>.

⁵⁵ I. Lewandowska, *Polskie Towarzystwo Historii Mówionej (PTHM/POHA)*, „Wiadomości Historyczne” 2010, nr 2, s. 36–37.

I Spotkanie Warsztatowe, na które przyjechało ponad 30 osób z kilku ośrodków Polski. Reprezentowane były: 1) uczelnie wyższe – Uniwersytet Jagielloński w Krakowie, Uniwersytet Warszawski, Uniwersytet Łódzki, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu, Szkoła Główna Gospodarki Wiejskiej w Warszawie; 2) stowarzyszenia i ośrodki – Brama Grodzka z Lublina, Dom Spotkań z Historią i Ośrodek Karta z Warszawy, Stowarzyszenie Artefakty z Krakowa; 3) dziennikarze i osoby niezrzeszone.

Obrazy odbywały się w Domu Spotkań z Historią, w którym jednocześnie można było obejrzeć wystawę multimedialną (zawierającą także relacje świadków) „Oblicza totalitaryzmu”. Debatowano w kilku blokach tematycznych. Najpierw instytucje i osoby indywidualne przedstawiły swoje aktualne badania na temat *oral history* – zarówno naukowe, jak i projektowe. W drugim bloku dyskutowano o problemach prawnych i autoryzacji relacji ustnych, a następnie zajęto się archiwizowaniem, przechowywaniem i udostępnianiem źródeł mówionych. Bardzo ważnym elementem spotkania były warsztaty prowadzone przez Český Oral History Association, podczas którego zaprezentowano portal „Pamięć narodu”⁵⁶. Jest on prowadzony w 9 językach europejskich i ma wiele możliwości przeszukiwania danych. W toku ożywionej dyskusji pojawiły się problemy z zamieszczaniem dużej liczby kilkugodzinnych relacji, często wideo, co obciąża pamięć komputera. Czescy koledzy zaprosili Polaków do umieszczania w ich bazie także naszych relacji. Docelowo ma to być portal ogólnoeuropejski.

Drugi zjazd członków PTHM odbył się 23–24 października 2010 r. w Lublinie w siedzibie Ośrodka Bramy Grodzkiej-Teatru NN. W trakcie obrad pierwszym dwóm osobom przyznano tytuł członków honorowych. Zostali nimi prof. Shimon Redlich (Ben-Gurion University of the Negev, Izrael) oraz prof. Jerzy Bartmiński (Uniwersytet im. Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin). Obecnie Towarzystwo zrzesza 42 osoby. Podczas walnego zgromadzenia podjęto się długofalowego zadania polegającego na ogarnięciu dotychczas wytworzonych relacji i nazwisk nagranych świadków. Etap pierwszy to zebranie i skatalogowanie projektów *oral history*, które były realizowane przez członków PTHM lub instytucje, w których pracują lub z którymi współpracują. Obecnie

⁵⁶ <http://www.pametnaroda.cz>.

członkowie Towarzystwa wraz z Muzeum PRL oraz Wyższą Szkołą Europejską w Krakowie realizują projekt „Historia codzienności”. Udoskonalana jest strona internetowa Towarzystwa⁵⁷, wciąż trwają dyskusje na profilu PTHM na Facebooku⁵⁸.

Zespołowo działają także członkowie Ośrodka „Pamięć i Przyszłość”, który inicjuje i współorganizuje konferencje naukowe oparte częściowo na referowaniu badań opartych na relacjach ustnych. W roku 2010 wspólnie z Centrum Informacji i Rozwoju Społecznego we Wrocławiu Ośrodek „Pamięć i Przyszłość” zorganizował program zbierania relacji żołnierzy Armii Krajowej dotyczący ich aktywności w powojennym Wrocławiu. Program był realizowany przez studentów i absolwentów historii na Uniwersytecie Wrocławskim, a koordynatorem był dr Wojciech Kucharski. W efekcie na jesieni 2010 r. zorganizowano konferencję pt. „Nie tylko walka... Żołnierze Armii Krajowej w powojennym Wrocławiu i na Dolnym Śląsku”. Jej rezultatem jest praca zbiorowa, w której znajdują się dwa artykuły dotyczące *oral history*: metodologiczny Wojciecha Kucharskiego⁵⁹ oraz analityczny (socjologiczny) Krzysztofa Kunerta⁶⁰. Ważne są też zamieszczone tam cztery obszerne relacje świadków z komentarzem i przypisami merytorycznymi⁶¹. W książce *Wokół Orędzia* będącej efektem kolejnej konferencji zorganizowanej przez Ośrodek wspólnie z Instytutem Historycznym Uniwersytetu Wrocławskiego, a dotyczącej kardynała Bolesława Kominka, prekursora pojednania polsko-niemieckiego, Piotr Sroka zamieścił artykuł oparty na relacjach świadków. Było nimi kilkunastu księży, którzy wyświęceni zostali we Wrocławiu w latach 1956–1974,

⁵⁷ <http://www.pthm.pl>.

⁵⁸ <http://www.facebook.com/pages/PTHM/158738837482936>.

⁵⁹ Zob. przyp. 20.

⁶⁰ K. Kunert, *Ruiny, które mniej bolały... Wrocławscy powstańcy warszawscy – pierwsze lata w powojennym Wrocławiu*, [w:] *Nie tylko walka. Żołnierze Armii Krajowej w powojennym Wrocławiu i na Dolnym Śląsku*, red. G. Kowal, W. Kucharski, J. Maliniak, G. Strauchhold, Wrocław 2010, s. 89–107.

⁶¹ K. Choroszy, *Rozwój elektryfikacji w powojennym Wrocławiu – Jan Wiesław Fitz, świadek historii*, [w:] *Nie tylko walka...*, s. 155–170; K. Giernalczyk, „*Życie lub śmierć rozdziela nam przypadek...*” – Aleksander Januszkiewicz, *świadek historii*, [w:] *ibidem*, s. 127–154; A. Jajor-Morawiec, „*...idźmy twardym krokiem, niech wróg nie widzi łez*” – Wanda Kiałka, *świadek historii*, [w:] *ibidem*, s. 171–208; G. Kowal, *Skazany na śmierć – Jerzy Woźniak, świadek historii*, [w:] *ibidem*, s. 109–125.

a więc w okresie, kiedy tamtejszą archidiecezją kierował abp Kominek. Relacje doskonale oddają klimat epoki, a także pozwalają zweryfikować ówczesne nastroje społeczne⁶².

Na jesieni 2011 r. (23–25 listopada) planowana jest w Warszawie międzynarodowa konferencja „Genealogies of Memory in Central and Eastern Europe Theories and Methods” („Rodowody pamięci w Środkowej i Wschodniej Europie. Teorie i Metody”)⁶³. Organizatorem jest Europejska Sieć Pamięć i Solidarność, Instytut Socjologii Uniwersytetu Warszawskiego oraz Instytut Socjologii Wyższej Szkoły Psychologii Społecznej w Warszawie. Celem konferencji jest refleksja na temat metodologii i badań nad pamięcią w Europie Środkowej i Wschodniej (od Niemiec do Rosji, od Estonii do Bułgarii). Ten obszar Europy wszedł w XXI wiek z nierozwiązanymi problemami społecznymi wywołanymi przez spóźnioną modernizację i głębokie podziały etniczne oraz religijne. Europa Wschodnia doświadczyła nie tylko dwóch wojen światowych, ale również ludobójstwa, zmiany granic, przesiedlenia ludności, politycznych i ekonomicznych eksperymentów na skalę niespotykaną w zachodniej części kontynentu. Celem spotkania jest ustalenie znaczenia badań nad pamięcią w Europie Środkowej i Wschodniej w porównaniu z badaniami pamięci w innych częściach świata. Organizatorzy chcieliby naszkicować mapę europejskich szkół pamięci. Oprócz treści historycznych znaczna część obrad poświęcona będzie metodologii badań nad pamięcią. Uczeni różnych dyscyplin, tj. socjologowie, historycy, specjaliści od literatury i innych studiów nad Europą Środkową i Wschodnią przedstawią swoje metody i techniki badawcze. Konferencja będzie miejscem dyskusji zarówno teoretyków, jak i praktyków. Będą to zarówno osoby prywatne, jak i instytucje naukowe oraz gromadzące dokumentację wizualną i historię mówioną. Planowane jest także wydanie materiałów pokonferencyjnych.

⁶² P. Sroka, *Kardynał Bolesław Kominek i Orędzie biskupów polskich do biskupów niemieckich w oczach wrocławskich kleryków*, [w:] *Wokół Orędzia. Kardynał Bolesław Kominek prekursor pojednania polsko-niemieckiego*, red. W. Kucharski, G. Strauchold, Wrocław 2009, s. 153–163.

⁶³ <http://konferencja-naukowa.pl/index.php/konferencje-miasta-warszawa/507-genealogies-of-memory-in-central-and-eastern-europe-theories-and-methods.html>.

This text shows changes in the way *oral history* has been perceived in the last 10 years in Poland, what projects are being conducted at the moment and where research on this subject is going.

Contemporary research in oral history has taken a few directions. First, this method is treated as a source prompted by historians and used in by them in research activity. Second, an interest taken in this method is manifested in methodological and historiographic reflection. The third group is research on archiving audio-visual documents. Another area of interest for oral history is widely understood education and popularization of this method.

In Poland there are a few serious institutions/centres that focus their research and work methods on oral form of information, such as Narodowe Archiwum Cyfrowe (National Digital Archive) and Centrum Edukacji Obywatelskiej (Center for Civic Education). Widely available are internet sources such as „Uczyć się z historii” (“To Learn from History”) and „Świadkowie Historii” (“Witnesses to History”), which gather oral evidence from people all over Poland. The article discusses also activities of the KARTA Center from Wrocław, “Brama Grodzka – Teatr NN” (Grodzka Gate – NN Theatre) Center and Studio Historii Mówionej (Oral History Center) from Lublin. The Memory and Future Institute from Wrocław is a thriving institution as well. An analysis has also been made of initiatives taken by circles in Olsztyn, Łódź, and at the Auschwitz-Birkenau Museum.

In 2009 the first in Poland Oral History Society was founded (Towarzystwo Historii Mówionej). This was possible thanks to institutions that are growing and becoming more and more active, and also because of academics who take interest in this kind of research. Every year the Society organizes nationwide conferences. Also other academic centers and societies organize conferences and meetings devoted to the culture of memory and oral history.

Izabela
Lewandowska

„Oral history”
in Poland today
– research, projects
and academic
societies